

УДК 929(477.53) «16»

Олександр Астаф'єв
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РИТОРИЧНИЙ ДИСКУРС СТАНІСЛАВА ОРИХОВСЬКОГО ЯК СИСТЕМА МОРАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У статті розкрито життєвий і творчий шлях видатного полеміста і гуманіста українсько-польського пограниччя Станіслава Ориховського. Велику увагу приділено його системі моральної філософії, яка разюче вплинула на розвиток історичної пам'яті і національної свідомості українського та польського народів.

Ключові слова: Відродження, Реформація і Контрреформація, риторичний дискурс, моральна філософія, державні реформи, неосхоластика, августинська традиція.

W artykule przedstawiono szlak życiowy i twórczy wybitnego polemisty i humanisty pogranicza ukraińsko-polskiego Stanisława Orzechowskiego. Dużą uwagę poświęcono jego systemowi filozofii moralnej, która znacząco wpłynęła na rozwój pamięci historycznej i świadomości narodowej ukraińskiego i polskiego narodu.

Słowa kluczowe: Odrodzenie, Reformacja i Kontrreformacja, dyskurs retoryczny, filozofia moralna, reformy państwowe, neoscholastyka, tradycja augustyńska.

The article deals with the life and career of outstanding polemicist and humanist of Ukrainian-Polish borderland Stanislaw Orzechowski. Much attention is paid to his system of moral philosophy, which has strikingly influenced the development of historical memory and national consciousness of Ukrainian and Polish nations.

Key words: Renaissance, Reformation and Kontrreformation, rhetorical discourse, moral philosophy, government reform, neoscholasticism, Augustin tradition.

Станіслав Ориховський (1513–1566) — письменник, полеміст, історик релігії, оратор. Народився в селі Орихівці Перемишлянської округи. Батько мислителя належав до шляхетного стану, а мати була дочкою православного священика, та все ж таки сім'я була окатоличена [15, с. 20]. Початкову освіту здобув у Перемишлі. У 1526–1528 роках навчався в Краківському університеті, в 1528–1531 — у Віденському, Віттенберзькому і Лейпцігському, а в 1531–1540 — продовжив здобувати освіту у Падуанському, Болонському, Римському університетах; вдосконалював свої знання у Венеції [5, с. 168]. Взяв участь у вчених диспутах про Аристотеля у палаці кардинала Фарнезе і звернув на себе увагу кардинала Гінуччі, порвав із лютеранством [16, с. 12]. Незважаючи на перипетії життєвої долі й еволюцію самосвідомості, у всіх своїх творах виявляв риси національно-специфічної ідентичності, засвідчуючи свою приналежність до руської землі, про що свідчать його підписи: «Stan. Orichowii Rutheni» або «Stan. Orichowii, gente Roxolani, natione vero Poloni» [15, с. 20].

Захарія Копистенський у «Палінодії» каже: «Повѣмъ еще отступникомъ нашимъ же изъ Полски отъ суда Римскихъ бискуповъ до Константинопольской столицы апеловано: въ прикладѣ зацный оный и висоце учоный мужъ [Станиславъ Орѣховскій, каноникъ премыскій], который року 1561 маючи справу въ Варшавѣ на синодѣ провинціальному предѣ арцібискупами и бискупами Ляцкими, гдѣ судомъ ихъ

за укривженого себе розум'ючи, до столиці апостольської Константинопольської отзывался. Што ся видѣти даєть зъ словъ орації его, которую до тогожъ синоподу чиниль, гдѣ, межи иншимъ, такъ мовить: «я церкве жадной новой собѣ не замышляю... То правый и старый правды мовца Ляхъ! О! гды бы и нынѣшніи панове Поляцы такъ чтили, шановали и поважали св.столицу Константинопольскую, отъ которой научени правдиваго Бога познали, поганство повергли и крещеніємъ при княжати Польскомъ Мстиславе просвѣтилися» [10:4/1, 606]. В іншому місці «Палонодії» він посилається на роздуми Станіслава Оріховського про православних, наводячи цитату із його «Діатриби»: «абы Грекове зъ Русью прето, ижъ въ нихъ поспольство келиха уживаєть, а іереи жены мають, на сторонѣ непобожныхъ и въ личбѣ непріятелей Божіихъ почитаны быти мѣли, не здаєть ми ся и овшемъ розум'ю то о нихъ, же суть христіане и же суть въ церкви» [10:4/1, 931].

Учителями Станіслава Оріховського були: Отто Брасікап — австрійський гуманіст, професор Віденського університету, автор наукових праць і лавроносний поет; Ромул Амадей — професор риторики в Болонському, Падуанському та Римському університетах; Луї Бонпадіфер — професор філософії Болонського університету; німецький гуманіст Філіп Меланхтон та реформатор Мартін Лютер, який поселив здибного юнака під час навчання у своєму будинку. Був знайомий із видатними гуманістами і науковими діячами Західної Європи Лукасом Кранахом-Старшим, Ульріхом фон Гутеном, Альбрехтом Дюрером, Амброджо Контаріні, Лазарем Бонаміко та ін., визнаними державними та церковними діячами [12, с. 38].

Саме під їх впливом формувалися його світогляд, переконання, ідеали, принципи пізнання і дійсності, ціннісні орієнтації, система моральної філософії.

Не забуваймо, що життя і діяльність Станіслава Оріховського припадають на «золотий вік» польської культури, пов'язаний з ідеями гуманізму, відродженням античної філософії, розвитком природничих наук, суспільно-політичної і етичної літератури, а також із рухом Реформації. Кульмінаційним моментом Ренесансу у Польщі стала геліоцентрична теорія Коперника, яка започаткувала величний переворот у мисленні того часу і в системі поглядів на світ. І хоча тут вона не мала таких радикальних і наукових наслідків, як у Західній Європі (Бруно, Галілей), та все ж сприяла розвитку багатьох філософських течій, зокрема епікуреїзму (Григорій із Сянока, Філіпп Каллімах), платонізму (Адам із Ловича), стоїцизму (Якуб Гурський і Адам Бурський). Завдяки працям професора Ягеллонського університету Себастьяна Петриці, який переклав польською «Етику» і «Політику» Аристотеля і приписувану йому «Економіку», а також написав до них розлогі коментарі, ренесансного відтінку в Польщі набирає аристотелізм. У загальному руслі Реформації розвивається філософська і суспільна думка інтелектуалів, які об'єдналися довкола гімназії Чеських братів у Лешні, де в 1628–1656 роках знайшов собі притулок Ян Амос Коменський, та довкола академії Польських братів у Ракові, чиї ідеї близькі до ідей утопічного комунізму. Після Тридентського собору (1545–1563) набирає сили католицизм, пов'язаний з ідеями контрреформації. Яскравим вираженням поглядів та ідей контрреформації стає політична і філософська публіцистика Станіслава Оріховського, яка у тодішньому історичному і суспільному контексті постає справжньою системою моральної філософії, прагнучи трансформувати всі державні інститути і знайти розумний компроміс між «архітектурою» теократії і демократії.

У 1541 р., після 17-річного перебування за кордоном, Станіслав Оріховський повернувся до рідного краю, де був висвячений на капелана й отримав проворство у с. Журавиці, біля Перемишля [11, с. 3].

Згодом він потрапив до оточення мецената Петра Кміти, воєводи Кракова і сан-домирського палатина. Кміта отримав гуманістичну освіту при дворі імператора Максиміліана, був авторитетним дипломатом, відомим у Москві, Відні, Римі й Мадриді. До нього, за порадою Деція і Геленія, звертався Еразм Роттердамський, шукаючи зв'язків із впливовими людьми Польщі [19, с. 299]. Станіслав Оріховський в оточенні Петра Кміти налагодив стосунки із Яном Кохановським, Миколаєм Реєм, Мартином Бельським, Мартином Кромером, Клемансом Яніцьким, Петром Ройзієм, Анджеєм Кржицьким та іншими діячами культури, з якими не раз його шляхи перетинатимуться.

Станіслав Оріховський став видатним діячем культури епохи Відродження, використовуючи та пропагуючи античну спадщину: твори Гомера, Платона, Аристотеля, Демосфена, Аристофана, Цицерона. Підтримував стосунки з видатними гуманістами та культурно-освітніми діячами Західної Європи, де його називали «русинським Демосфеном», «сучасним Цицероном» [5, с. 182]. Володів давньогрецькою, старогрецькою, латинською, більшістю західноєвропейських мов, добре знав польську та українську.

Миколай Рей, працюючи секретарем у краківського воєводи Анджея Тенчинського, зібрав чимало матеріалу стосовно обмеження влади «сенаторського короля» Сигізмунда I і магнатів; сюди входили аграрна, фінансова і воєнна реформи. Боротьба за них на провінційних сеймиках отримала назву «півнячої війни» 1537 року, яка навіть описана в «*Annales Polonici*» Станіслава Оріховського (вид. посм. у 1611 р.). Миколай Рей порушив ці проблеми у творі «*Krótka rozprawa*» (1543), написаному не без впливу твору «*Ain schöner dialogus und gesprech zwischen aim Pfarrer und aim Schulthayss*» («Прекрасний діалог і розмова між священиком і старостою») [14, с. 7–8]. До питань аграрної реформи Станіслав Оріховський звернувся у творі «*Respublika Polonia*» (1543), де є таке звернення до шляхти: «Якщо ми запроваджуємо нові податки, то — я вас запитую — хіба ми запроваджуємо їх для визиску селян? Бо лише на них ми звалюємо весь тягар податків, витискуючи із них те, що ми самі повинні давати для оборони королівства, ніби селянська верства має захищати верству рицарську, а не навпаки...» [14, с. 103].

У 1524 році в Кракові Анджеєм Кржицьким видав антитурецьку промову Каллімаха, написану в 1490-му і відому як звернення до папи Інокентія VIII. Вона започаткувала спеціальний жанр антитурецьких трактатів («турсуку»; Станіслав Оріховський, Транквілл Андронік, Кжиштоф Варшевицький та ін.). Він майже одночасно з Транквіллом переконує польське рицарство виступити проти бусурман, підтримуючи починання Буонаккорсі-Каллімаха. На імперському соборі в Авгсбурзі 1518 року Транквілл, виступаючи як посол хорватсько-далмацького бана Бериславича, виступив із промовою «До німців проти турків» («*Oratio contra Turcas ad Germanos habita*») й опублікував у гексаметрах латинську молитву проти турків («*Tranquilli Parthenii Dalmatae ad Deum contra Thurcas Oratio carmine heroico*») [3, с. 76]. Згодом його підтримав Оріховський.

Найзначнішими творами Станіслава Оріховського-Роксолана вважаються дві промови — «Про турецьку загрозу» («*Turcica I*» і «*Turcica II*»), написані латинською

мовою і видані краківським видавцем Геронімом Віктором у 1543 і 1544 рр. У них він застерігає від турецької агресії і закликає європейські народи до хрестового походу проти турків. У першій промові є такі слова: «Сулейман, турецький володар, підкоривши угорське королівство і натхнений видатною перемогою, поглядає тепер і на вас із вашим добром. Він прекрасно розуміє, що не зможе довго користуватися насильно награваним, доки ви живі й незалежні. Чув, що ваші предки не раз проганяли з Угорщини Амурата — його діда, пам'ятає, як ви під проводом Владислава часто завдавали поразок його війську у Валахії, — отож, добре знає, що кожен його свавільний вчинок розіб'ється об вашу зброю. А тому, не маючи змоги розпростерти своєї влади аж до північного моря проти вашої волі, зв'язав вас договором про мир і взаємодопомогу. Одуривши вас отою облудною угодою, загарбав Альбу Грецьку, Варрадин, потім убив Людовіка, опісля знищив Буду; далі, користуючись сприятливим моментом, дощенту сплюндрував Австрію, Стірію, Карінтію і, досягнувши свого, повернувся до Угорщини... До чого це я веду? Як бачите, шляхтичі, тепер, не маючи підстав вас боятися, Сулейман витворює таке, на що жоден із турецьких султанів до нього не відважувався. Проте він добре розуміє, що ви єдині стоїте на перешкоді розширення його влади. Знайте, що він сам не вірить своєму слову, яке зламав, віроломно відібравши у вас Валахію, і прекрасно розуміє, що ви, як і всі християни, його ненавидите, знає, що вболіваєте за поразку Угорщини. І останнє, без чого і поміж простими людьми дружба немислима: нам чужі його віра, його звичаї, його Бог. Через те ненавидить вас, шляхтичі, заповзявся погубити вашу республіку, ваші помістя, ваше щастя, більше того, запеклий ворог богів, котрі покровительствують цій державі» [8].

На похоронах Сигізмунда I Станіслав Оріховський виголосив латинську промову «*Oratio habita in Aunere Sigismundi*», яка стала званою у Європі як взірець ораторського мистецтва [17, с. 30].

Спершу презентував погляди польських магнатів, ставши в опозицію до Сигізмунда Августа і даючи йому різні настанови — «*De inettitione redis Polonie*» («Напоучення польському королеві»): «Нині ми нещасні, вогнем і залізом знищені, просимо всі гуртом: допоможи нам, візьми біду нашу близько до серця, і хай уславиться тоді не лише ім'я твоє, а й відвага королівська. В тобі найвища й найславніша гідність, у тобі незламний і переможний рід Ягеллона — ще живі недавні подвиги батька! Вчини ж, прошу, так, щоб з'явився в тобі дух, гідний і батька, і роду, і цього місця. Бо якщо в цій справі од нас відступишся, то чи не буде це певним доказом того, що вельми кепсько з тими поводяться, хто обирає королів, і долею чи випадком він стає першим у державі? Ми тому з таким запалом пишемо до тебе, що дуже хвилюємося за полонених, яких наступного дня мають вести до Скітії. Отож, якщо це трапиться, чи легшою буде неволя наша від того, що й ти, син короля і сам король, теж поніс збитки, нас утративши? По правді кажучи, нам не полегшає. Наша воля (хай їй здоровиться!) потребує для свого захисту лицаря, а не титулу. Запитай у полонених, щойно з Русі поведених до Скітії, кого вони звинувачують, на чю допомогу сподіваються, кого вдень і вночі слізно просять і благають? Тебе, о королю!» [7]. Був проти одруження молодого короля з Барбарою Радзивілл. Від імені шляхти звинувачував короля у трактаті «*Fidelis subditus*» (I ред. — 1543, II — 1548, III — 1584) [18, с. 76].

Гостра боротьба за реформи, яка точилася на пйотрковському (1548) і варшавському (1563–1564) сеймах, віддзеркалена у його листах «*Rozmowa... okolo egzekucyje*» (1563), «*Quincunch*» (1564) і «*Policja Królestwa Polskiego*» (нап. 1565, фрагменти опу-

бліковані в 1856 р.) [9, с. 6]. У цих творах він виступив проти «екзекуції влади», обґрунтовуючи модель теократичної держави.

Сліди його публіцистичного темпераменту, жвавість думки і гострота розуму виступають в історичних листах «Annales Polonici» (твори 1548–1552) і «Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego» (нап. 1561, вид. 1773); останній твір є типовим взірцем польської ренесансної біографії. Не меншу славу принесли йому полемічні виступи проти Анджая Фрича Моджевського. Книга Моджевського «Commentariorum de Republica emendanda» («Коментарі про реформи в державі», 1554) розглядала питання моралі, системи законів, проблеми війни і миру, стан церкви, розвиток освіти. Автор пропонував запровадити для шляхтичів і плебеїв однакові закони. На думку істориків, ідеї Моджевського були близькі до поглядів Яна Кохановського і Анджая Дудрича [12, с. 321–323]. Станіслав Оріховський у праці «Fricius sive de Maiestate Sedis Apostolicae», 1562) писав, що політичні та юридичні реформи, які пропонує Моджевський, є абсурдні [13, с. 76].

Ставши католицьким священиком, Станіслав Оріховський виступив проти целібату (трактат «De lege coelibatus... oratio», 1547): «Якби, отче Юліє, дозволили мені триматися чесного життя, я б не зловживав тепер ласкою твоєї можності й не домагався дружини. Але оскільки твоя понтифіцька могутність протидіє нам, уклінно прошу ласки. Не тому, що провина змушує чи сумління страждає через одруження. Боюся намісників папи у Русі (хіба що заступишся і погамуєш), які касують святі шлюби: смертю, вигнанням, кайданами і штрафами.

Отож, погрозами їх настраханий, до тебе звертаюся і прошу: дозволь мати дружину, яку пошлюбив згідно із законом природи і приписом якої дана можливість одружуватися так само, як дозволено народжуватися чи жити. Цьому законіві вони протидіють і нічого іншого не роблять, як за звичаєм гігантів воюють із Богом. А за це належить від Бога смертна кара, а від людей безчестя. Як часто намісники чинять це, засвідчують численні племена й народи, які кажуть, що з тої причини одійшли від латинців, що не могли зносити їхньої розбещеності у безшлюбному житті. Адже твої жерці, після того як відкинули подружнє життя, розвели в державі розпусту. А це викликало величезну зневагу до вашої понтифіцької могутності. Тепер, гадаю, ти зрозумів, що безшлюбність мусиш відкинути» [6]. Він також намовив до шлюбу свого приятеля із оточення Павла Кміти, відомого польського письменника і діяча Реформації Мартина Кровіцького, чие одруження у 1550 р. було першим шлюбом духовної особи у Польщі. У 1551 році Оріховський також одружився. Цими вчинками він ледь не накликав на себе гнів папи і відлучення від церкви. Але, очевидно, Рим не хотів втрачати молодого полеміста і пішов на мовчазну згоду із «шаленим Роландом» курії, відомим далеко за межами Польщі. Про його виступи проти целібату і звернення до папи Юлія III писав Мартин Кромер [16, с. 24]. Так, Дмитро Вирський у своїй праці наводить фрагмент Мартина Кромера до Станіслава Оріховського у зв'язку з розгосом праць останнього у Європі: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист Вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий своєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене» [1, с. 11].

У своїх політичних переконаннях Станіслав Оріховський виступав проти автократії, коли в руках однієї людини зосереджена вся вища законодавча, виконавча і судова влада. У цьому випадку народ, навіть магнати, прямої участі в державних органах не беруть або вона є формальною. Замість контролю корони шляхтичами вимагав підпорядкування короля владі Риму і церкві. Виступав проти жорстокої централізованої влади у трактаті «Quincunx» («П'ятикутник», 1564), а в другому творі «Fidelis Subditus» («Вірнопідданий», 1548) повчав короля Сигізмунда Августа, як треба жити і керувати державою і відчутно вплинув на останнього Ягеллона.

На думку польських дослідників, твір Станіслава Оріховського «Quincunx», у якому відчутний пафос Демосфена, Тита Лівія, Цицерона, вплинув на розвиток польської прози, зокрема на «Wróźki» Яна Кохановського [17, с. 65, 118].

Російський славист Ілля Голенищев-Кутузов звертає увагу на національну самосвідомість Станіслава Оріховського. У «Fidelis Subditus» він пишається належністю до нього, постійно підкреслюючи, що він «русин» (українець). «Я русин, — писав він, — і цим пишаюся і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій рід і руську кров, про місце, де народився і виріс» [18, с. 3]. Немає жодного твору і листа, в яких би Оріховський-Роксолан не вважав за потрібне нагадати про своє русинське походження, про те, що він представник руського народу польської держави, українець, а не поляк. Водночас із повагою він ставився до інших народів. За кожної нагоди нагадував королеві про поневіряння рідного народу, переконував короля стати захисником Русі, дбати про прихильність українського народу, прислуховуватися до його прохань. Захищав багаті культурно-духовні традиції українського народу, його славне історичне минуле, до якого сам постійно звертався у своїй творчості. Його цікавила генеза слов'ян і в творі «Origo Polonorum» («Походження поляків», що увійшов до «Annales Polonici», він стверджував, що поляки — це те саме, що і слов'яни («Slavi igitur Poloni sunt»), і українці зокрема, і походять вони від греків [2, с. 307]. Тут уперше звучить думка, яку пізніше розвине Євген Маланюк у «Нарисах з історії нашої культури», обґрунтовуючи тезу, що наша «земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади» [4, с. 2, 69].

Багатогранний талант Станіслава Оріховського як оратора, публіциста, історика, філософа виявився у різних сферах його духовної культури, де він відстоював позиції ренесансного гуманізму та реформації. Насамперед він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію і літературу не з погляду промислу Божого, а як дію реальних людей, де люди, беручи участь в історичному процесі, постають реальними творцями історії. Стрижнем системи його моральної філософії виступав концепт, що як творець історії людина рівна з Богом і тільки в співдружності з розумними людськими істотами Бог може навести лад у державі й встановити справедливість на землі. Від літератури вимагав, щоб вона була «правдивою», містила «справжню мудрість», була тісно пов'язана з освітою і пізнанням, вивищувала б у житті знання та розум.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять / Д. Вирський. — Київ, 2013.
2. Голенищев-Кутузов И. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV-XVI веков / И. Голенищев-Кутузов. — М., 1963.

3. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII ст. / В. Литвинов. — К., 2000.
4. Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури // Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. — Т. 2. — Торонто : Гомін України, 1966.
5. Наливайко Д. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Д. Наливайко // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури (відп. ред. Олекса Мишанич). — К., 1984.
6. Оріховський С. Промова у справі закону процелібат // Електронний ресурс : <http://litopys.org.ua/human/hum08.htm>.
7. Оріховський С. Про турецьку загрозу (Слово друге) // Електронний ресурс : <http://litopys.org.ua/human/hum06.htm>.
8. Оріховський С. Оріховський-Роксолан С. Про турецьку загрозу (Слово перше) // Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/human/hum05.htm>.
9. Оріховський С. Твори / С. Оріховський. — К., 2004.
10. Палинодия, сочинение Захарии Копыстенского 1621 года // Памятники полемической литературы. — Т. 4. — Кн. 1. — Спб., 1876.
11. Сумцовъ Н. Станиславъ Орѣховскій / Н. Сумцовъ. — К., 1888 (окрема відбитка).
12. Backvis C. Les thèmes majeurs de la pensée polonoque polonaise au XVI siècle / C. Backvis. — Bruxelles, 1957.
13. Barycz H. Polacy na studiach w Rzume w epoce Odrodzenia (1440–1600) / H. Barycz. — № 4. — Kraków : PAU, 1938.
14. Krzyżanowski J. Mikołaja Reja «Krótka rozprawa» na tle swoich czasów / J. Krzyżanowski. — Warszawa, 1954.
15. Kubala S. Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce / S. Kubala. — Lwów–Warszawa, 1906.
16. Martini Cromeri Orechovius sive De Coniugio et coelibatu sacerdotum commentatio. — Colonoa, 1564.
17. Sinko T. Erudycja klasyczna Orzechowskiego / T. Sinko // Rozprawy Wydziału Filologicznego. — T. 65. — Kraków, 1939.
18. Stanisława Orzechowskiego «Fidelis Subditus» w redakcyi 2-ej z r. 1548. Wydali G. Saenger i T. Wierzbowski. — Warszawa, 1908.
19. Wojciechowski F. Zygmunt Stary / F. Wojciechowski. — Warszawa, 1949.